

УДК 34 : 165.242.1

С. О. ГЛАДКИЙ

**ПРАВОВЕ САМОПІЗНАННЯ ЯК ПРЕДМЕТ
КОМПЛЕКСНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ АСПЕКТИ**

Розглядається низка актуальних питань, що належать до комплексу проблем науково-теоретичного і практичного характеру, які виникають у процесі здійснюваного автором дослідження правової самосвідомості особи та розробки теоретичних засад, методології й методики правового самопізнання. Завданнями і загальною логікою цього міждисциплінарного комплексного дослідження зумовлюється потреба у розгляді концептуальних засад та соціально-практичної актуальності правового самопізнання, що і є предметом пропонованої статті. Автор виокремлює загальнотеоретичний, історико-генетичний, психологічний і соціально-практичний аспекти аналізу феномена правового самопізнання, вказує на основні труднощі цього процесу.

Ключові слова: *правове самопізнання, правова самосвідомість, правосвідомість, правова психіка, правова реальність.*

Гладкий С.А. Правовое самопознание как предмет комплексного исследования: концептуальные аспекты

Рассматривается ряд актуальных вопросов, относящихся к комплексу проблем научно-теоретического и практического характера, которые возникают в процессе осуществления автором исследования правового самосознания личности и разработки теоретических основ, методологии и методики правового самопознания. Задачами и общей логикой этого междисциплинарного комплексного исследования обусловлена потребность в рассмотрении концептуальных основ и социально-практической актуальности правового самопознания, что и является предметом предлагаемой статьи. Автор выделяет общетеоретический, историко-генетический, психологический и социально-практический аспекты анализа феномена правового самопознания, указывает на основные трудности этого процесса.

Ключевые слова: *правовое самопознание, правовое самосознание, правосознание, правовая психика, правовая реальность.*

Gladky Sergiy. Legal self-knowledge as an object of complex research: conceptual aspects

This article discusses a number of topical issues of scientific theoretical and practical nature that arise during the study of the legal identity of the individual. Analyzes the concep-

tual framework and practical relevance of legal self-knowledge. Addressing these issues is the initial stage of development of theoretical foundations, methodology and methods of legal self-knowledge. The author distinguishes general theoretical, historical, psychological, social and practical aspects of the analysis of the phenomenon of legal self-knowledge, indicates the major difficulties of this process.

Key words: *legal self-knowledge, legal awareness, legal psyche, the legal reality.*

Сократівське гасло «пізнай себе і пізнаєш увесь світ», модифіковане під впливом усвідомлення плюральності та соціокультурної конгломератності буття сучасного суспільства в формулу «пізнавай себе у світах та світи у собі», є актуальним і для права (особливо, якщо воно мислиться як інтерсуб'єктивне явище). Суб'єктивно-об'єктивні «світи» права, які ми відкриваємо в собі і навколо себе – це і «символічні універсуми», створені філософами і теоретиками права, іншими творцями юридичної доктрини та догми права; і реальність повсякденного життя, в якій ми вступаємо у правові відносини та інші правові взаємодії, вчиняємо правові дії; і поверхневі та глибинні шари індивідуальної правової психіки, зокрема ті, для позначення яких у теоретичній юриспруденції виробляється поняття «правовий менталітет». Інтегральне вираження ці та інші прояви правової реальності знаходять у цілісному контурі життєвого світу конкретного індивіда, який в результаті правової соціалізації відбувся як «правова людина». Невід'ємною рисою такої людини в сучасних соціокультурних умовах є здатність і потреба в самопізнанні.

Значена інтенція свідомості у форматі науково-юридичного дискурсу може реалізовуватися через розробку концепції правового самопізнання, центральною складовою частиною якої має бути комплекс ідей щодо правової самосвідомості особи. Цінність такої концепції вимірюється її придатністю для практичного використання – дійсного правового самопізнання як екзистенційного пізнання індивідом своєї власної правової психіки та правової поведінки, що є нагальним з огляду на гостру необхідність позитивної трансформації правової свідомості та правового менталітету українського суспільства. Останнє продовжує існувати в режимі накопичення кризових явищ, що несе в собі великі загрози для рівноваги його правової системи. За таких обставин існує очевидна потреба не в схоластичному теоретизуванні, яке сьогодні органічно вплетене в механізм творення соціальних фікцій, що супроводжується бюрократизацією науки і освіти, знеціненням статусу дипломованого фахівця-юриста та науковця, а в пізнанні-дії, пізнанні-самозміні.

Одним з головних векторів цивілізаційного розвитку перехідного суспільства є його трансформація на основі принципу верховенства права та низки інших, ключових для правового життя розвинених країн західної демократії, юридичних принципів, основне функціональне призначення (регулятивний вплив) яких полягає у забезпеченні реальності юридичного права. Останнє діє і реалізується в суспільному житті як об'єктивне і водночас суб'єктивне явище, що породжується соціальною взаємодією численних суб'єктів, кожен з яких є носієм правосвідомості.

Реальність юридичного права вимірюється, на глибоке переконання автора, насамперед ступенем індивідуально-психологічної актуалізації природного права – останнє має бути «знайдено» кожним учасником соціального спілкування «у собі». Форми прояву таких «знахідок» безперечно будуть різними

(анархічність і соціальне бунтарство, почуття власної гідності, активний правовий самозахист, пропаганда високих правових цінностей тощо). Проте мабуть є в цьому досвіді і щось спільне. Як видається, цим спільним можна вважати поступальний розвиток правової самосвідомості особи. З погляду теорії самоорганізації систем навіть незначне просування конкретного індивіда цим шляхом може породити несподівано значні наслідки для всього суспільства. Синергетичне бачення ролі флуктуацій у динаміці нерівноважних систем, у яких може спостерігатися відомий «ефект метелика», дає підстави для ще однієї інтерпретації згаданого сократівського гасла: «пізнавай себе і, ймовірно, ти зміниш світ, у якому живеш».

Доречність (актуальність і теоретико-методологічна обґрунтованість) такого підходу до вирішення назрілих суспільних проблем можна ілюструвати метафорою дзеркала, до якої звертаються і науковці. Так, приміром, український фахівець у галузі філософії права Ю. Калиновський називає суспільну свідомість дзеркалом, що фіксує реалії буття у певний спосіб¹. Вдосконалення дзеркала є водночас і вдосконаленням правової реальності, оскільки згідно з сучасними поглядами на сутність останньої, обґрунтованими провідними українськими науковцями-правниками, правова реальність є упорядкованою єдністю форм буття та усвідомлення права². Відповідно, якщо дзеркало правової свідомості є деформованим і «забрудненим», то шанси сприймати реальність невикривлено є мізерними. Ще примарнішими за таких умов є шанси конструктивно діяти в «об'єктивному» світі (зокрема, у сфері інституціоналізованих правових явищ), поліпшувати його своєю діяльністю.

До характерних рис теоретичних студій правового самопізнання належить, по-перше, їх міждисциплінарність, наявність обумовлених предметом пізнання взаємозв'язків з теоріями і концепціями філософсько-ї теоретико-правового, психологічного, соціологічного, етнологічного, науково-історичного та іншого змісту. Правова свідомість функціонує у постійній взаємодії з іншими видами та формами усвідомлення внутрішньої та зовнішньої реальності. Існування певних детермінацій і кореляцій між правовою свідомістю з одного боку та політичною, моральною, релігійною, іншою свідомістю – з другого, створює вагомі соціально-онтологічні, гносеологічні, психологічні підстави для міждисциплінарного підходу в обраній царині наукових досліджень: теоретичне вивчення правового самопізнання має здійснюватись у зоні «перетинання» юридичної науки з іншими галузями знань про людину і суспільство, насамперед, з психологією.

Об'єктом дослідження правового самопізнання виступають правова свідомість і правовий менталітет українського суспільства в їх сутнісних, історико-генетичних, структурно-функціональних, соціально-практичних та інших проявах, що відповідним чином корелюють з характеристиками індивідуальної правової психіки. Предметне поле дослідження окреслюється, відповідно, правовою самосвідомістю особи та комплексом взаємопов'язаних і взаємодіючих з нею явищ і процесів, в тому числі методами її пізнання, формування і розвитку.

Змістове наповнення концепції правового самопізнання зумовлюється тим, що реальне самопізнання у правовому вимірі людського буття полягає у спрямуванні індивідом свідомості на власну правову поведінку та водночас на власну правосвідомість. При цьому психіка суб'єкта самопізнання функціонує як в режимі рефлексії, так і в режимі метарефлексії, що потенційно дозволяє виявити стереотипи сприймання та самооцінки своєї поведінки і, можливо, трансформу-

вати їх, а відтак – змінити і саму поведінку. Практична складність і найбільші труднощі процесу правового самопізнання пов'язані з тим, що правосвідомість індивіда витупає водночас і об'єктом (його частиною), й інструментом такого пізнання (йдеється про відчуття, емоції, мислення та інтуїцію як психічні функції, а також ряд психічних структур). Отже, дослідження процесів і механізмів правового самопізнання передбачає поєднання традиційної проблематики вивчення свідомості та самосвідомості як залежних сфер, а також осмислення як теоретичних, так і прикладних її аспектів.

Мета дослідження зазначеної предметної спрямованості полягає в актуалізації одного з найменш опрацьованих науковцями аспектів теорії правосвідомості, який стосується насамперед правової самосвідомості та методів розвитку останньої. Реалізація цієї мети передбачає узагальнення, поглиблення й конкретизацію наукових поглядів і уявлень щодо правової свідомості та самосвідомості, а також вивчення можливостей їх практичного (психологічного, педагогічного) застосування. Автор розглядає таке дослідження як один з напрямків вирішення нагального для юриспруденції (і всієї соціальної науки) завдання, котре російський учений І. Честнов сформулював так: «повернути «людину діючу» як основу правової реальності, тобто сформувати персонорентристську юридичну науку»³.

З вищезазначеного випливає, що ядром змісту концепції правового самопізнання виступають ключові положення теорії правосвідомості як окремого напрямку досліджень у межах загальної теорії права. Вчення про правосвідомість до останніх часів було однією з найменш розвинутих складових теоретичної юриспруденції, хоча очевидно, що права свідомість виступає одним із найважливіших елементів правового життя суспільства, а відтак заслуговує на статус одного з центральних об'єктів правового пізнання. При цьому права самосвідомість особи опинилася у найбільш затемненому кутку поля науково-юридичної рефлексії, що свідчить про певний дисбаланс розвитку правової науки, пізнавальні функції якої, як слушно зазначає М. Дамірлі, мають подвійну спрямованість: 1) на систематизацію знань і розкриття закономірностей функціонування й розвитку правової системи суспільства, і 2) на пізнання людиною самої себе⁴.

Разом з тим, у науковій літературі створений певний теоретико-методологічний фундамент для дослідження правового самопізнання як складного психічного процесу та феномена правової реальності. Перелік прізвищ науковців, котрі досліджували питання, коло яких окреслює доволі нечіткі контури предметного поля теорії правосвідомості, є дуже довгим. Кожен з відомих учених-правників залишив у своєму творчому доробку принаймні низку міркувань щодо певних аспектів правової свідомості особи і суспільства. Особливо уважного вивчення заслуговує творчий спадок Л. Петражицького – основоположника психологічної школи права. Видатний учений стверджував, що «право є психічним фактором суспільного життя і воно діє психічно»⁵. Свої теоретичні конструкції професор Петражицький будував на основі емпіричного (інтроспективного) правового самопізнання. Серед сучасних українських дослідників, які вивчали теоретичні проблеми правосвідомості, її національну специфіку, історичну генезу тощо, і чий ідеї привернули увагу автора, слід назвати насамперед О. Атоян, Ю. Кашиновського, С. Максимова, М. Цимбалюка.

Оскільки феномен правосвідомості виявляє себе у декількох вимірах (історико- й теоретико-правовому, філософському, психологічному, політичному, релігійно-духовному тощо) і перебуває у нерозривному взаємозв'язку з іншими

соціо- та індивідуально-психологічними явищами, дослідження правового самопізнання має своїм методологічним підґрунтям комплекс загальнофілософських, загально- та спеціально-наукових методів (переважно юридичних, а також деяких методів, що застосовуються у практичній психології). Основу методології дослідження в її авторському баченні утворюють феноменологічний, діалогічний, історичний, психоаналітичний (в юнгіанському варіанті) підходи та метод інтроспекції.

Підбір дослідницьких методів зумовлений не претензією на досягнення «об'єктивної істини» (це сьогодні видається методологічно некоректним, хоча від суб'єктивного прагнення об'єктивності, репрезентованої у формах інтерсуб'єктивного досвіду, відмовлятися також не варто), а пошуком найбільш адекватних сучасному стану українського суспільства та потребам його трансформації способів вивчення того комплексу феноменів, які утворюють об'єкт і предмет дослідження. Йдеться про практично-орієнтоване вивчення архітектоніки і векторів динаміки правосвідомості та правової ментальності особи, спрямоване на актуалізацію і розвиток її самосвідомості.

Структурно побудова концепції правового самопізнання передбачає розробку таких компонентів:

- 1) Загальнотеоретичний, що включає: 1) розгляд сучасних світоглядних координат правового самопізнання (йдеться про актуальні «картини світу» як світоглядний контекст будь-яких науково-юридичних досліджень; про підходи до розуміння права та правосвідомості, що «форматують» і спрямовану на себе пізнавальну активність суб'єкта права); 2) аналіз підходів до розуміння сутності правосвідомості, її структури, функцій, до конструювання дефініції поняття «правосвідомість»; 3) теоретичне дослідження правового менталітету (ментальності) як переважно неусвідомлюваного психічного утворення, яке інтегрує в собі правові (в певному розумінні) компоненти етнічного виміру колективного несвідомого; 4) осмислення феномена правової самосвідомості як структурно-функціонального ядра правового самопізнання та саморегуляції; 5) аналіз доробку вчених, які досліджували так звані «деформації правосвідомості», з виокремленням онтологічного, гносеологічного, поведінкового та інших аспектів проблеми.

Рівень складності дослідницьких завдань, що випливають з комплексного підходу до вивчення правового самопізнання, зумовлюється тим, що більшість питань, які при цьому виникають, є гостро дискусійними і перебувають на початковій стадії науково-юридичного вирішення. Навіть ведучи мову про такий, вже понад століття досліджуваний, ключовий теоретико-правовий об'єкт, як правосвідомість, ми, як слушно зазначає М. Цимбалюк, стикаємося, по-перше, з відсутністю не лише єдності у визначеннях її сутності, структури чи функцій, а й навіть узгодженості бодай світоглядно-методологічних підвалин побудови таких визначень⁶.

- 2) Історико-генетичний компонент, виокремлення якого виправдано з огляду на необхідність: 1) з'ясування загальних рис правосвідомості та правового менталітету українського суспільства (під кутом зору процесу соціалізації, впливу соціоментальних історичних детермінант на формування правосвідомості та правової самосвідомості індивіда); 2) виявлення чинників формування і розвитку правового менталітету українців, а також оцінку їх дієвості на сучасному етапі суспільного життя.

Варто зауважити, що з феноменологічного погляду ментальний «портрет» українця в процесі дослідження доцільно сприймати не як результат віддзеркалення у свідомості науковців певної об'єктивної даності, а як процес колективного конструювання історіографічного образу, що є елементом національної самосвідомості й може чинити як позитивний, так і негативний вплив на життя суспільства, визначаючи його майбутнє.

3. Психологічний компонент, що включає: 1) з'ясування еволюційних тенденцій і меж розширення, поглиблення, переструктурування індивідуальної правосвідомості, її індивідуалізації; 2) розгляд методів і прийомів правового самопізнання (поміж ними до основних можна віднести насамперед інтроспекцію, а до допоміжних – ті методи, які вважаються нетрадиційними, наприклад, так звану «медитацію»). В окресленій площині найскладнішим завданням є вивчення кореляцій між індивідуальним самоусвідомленням і трансформаціями правового менталітету як колективно-психологічного утворення. Власне, тільки конструктивні зміни у царині глибинних ментальних структур української нації спроможні забезпечити позитивну трансформацію правової та інших систем країни.

Увага до психолого-практичних методів правопізнання і правогенезису виправдана також тому, що для сприймання правової реальності як об'єктивно-суб'єктивного (інтерсуб'єктивного) цілого, слід перестати перебувати «в центрі картини», навчитися розототожнюватися з феноменами власної правової свідомості, безпристрасно спостерігати за ними. Саме в такий спосіб можна «розсунути» межі поля правосвідомості, до певної міри зануритися в її глибини (в напрямку тих психічних структур, які позначають поняттям «менталітет», і в яких деяким прибічникам юснатуралістських теорій вдавалося уgliedіти витоки природного права).

4. Соціально-практичний компонент дослідження, що виокремлюється з огляду на потребу в з'ясуванні перспектив трансформації правосвідомості українського суспільства у контексті тих явищ і психологічних механізмів, комплекс яких позначається поняттям «правове самопізнання». Теоретичне прогнозування майбутнього національної правосвідомості має здійснюватися з урахуванням стохастичного характеру її динаміки, навколо центральної гіпотези цього дослідження: розвиток правової самосвідомості кожного окремого українця є найважливішою передумовою позитивної трансформації правового менталітету українського суспільства.

Практичне значення дослідження правового самопізнання визначається метою цього виду пізнавальної діяльності. Індивідуальною метою правового самопізнання є досягнення особою внутрішньої свободи (через пізнання себе у праві та пізнання права у собі як свободи), звільнення від дисгармоній власного життєвого світу (подолання так званих «деформацій правосвідомості»), духовна самореалізація у правовому вимірі життя. Соціальна мета правового самопізнання – конструктивна трансформація суспільства (суспільної правосвідомості, а в історичній перспективі – і менталітету), спрямована на його гармонізацію.

Варто зауважити на необхідності розмежування самопізнання і саморозвитку особистості. Безперечно, самопізнання з певного погляду слугує саморозвитку, передусім йому і супроводжує його. Не випадково, що більшість дослідників розглядають самопізнання лише в контексті саморозвитку (самовиховання, самовдосконалення), як складову останнього. Разом з тим, існують аргументи і на користь самостійного статусу поняття «самопізнання» і позначуваного ним феномена:

щось змінювати, коригувати, виправляти та вдосконалювати у собі доцільно лише після досягнення скільки-небудь повного та адекватного знання про себе. Але чим виміряти повноту і адекватність такого знання – це питання, як видається, залишається відкритим.

К. Хорні, звертаючись до себе з одвічним питанням «чи може людина пізнати себе», не дає на нього надто оптимістичної відповіді. Відома представниця психоаналізу зазначає, що після фундаментальних відкриттів З. Фрейда це завдання видається значно важчим і заплутанішим, ніж це могли припускати в давнину; «люди, які ступлять на обіцяну їм легку дорогу, або набудуть помилкове відчуття самовдоволення, вважаючи, що вони все про себе знають, або розчаруються, зіткнувшись з першими серйозними труднощами, і вирішать залишити пошук істини як невдячну справу. Нічого подібного не трапиться, якщо людина знає, що самоаналіз – це важкий, поступовий процес, часом болісний і неприємний і який вимагає всієї доступної конструктивної енергії»⁷.

Крім внутрішніх (індивідуально-психологічних) бар'єрів, які ускладнюють (або унеможливають) самопізнання, йому перешкоджає також вплив низки зовнішніх (соціальних) чинників. Головними перешкодами на шляху реалізації цілей правового самопізнання є глибинна духовна криза, як охопила українське суспільство, руйнація соціокультурних механізмів духовного самовідтворення й розвитку. Доволі поширеним стало суб'єктивне відчуття того, що світ є «переповненим» обманом і тому небезпечним, тож «тікати» від нього, реалізуючи «програму» гасло пересічного українця («моя хата скраю»), багатьом здається цілком логічним кроком.

Проте втеча від світу в системі духовних координат може виглядати по-різному: людина зазвичай прагне лише відгородитися від соціуму, зосереджується на власному побуті, родинних відносинах чи внутрішніх проблемах, кардинально звужуючи і збіднюючи цим свій життєвий світ; інший варіант «втечі» – самозанурення, здійснюване з метою знайти себе «істинного», здобути внутрішню свободу, повернути власну гідність, знайти нові сили і мотиви для діяльності в суспільстві, тобто повернути собі самого себе, подолавши хворобливе відчуження від соціального світу. Знання щодо правового самопізнання будуть корисними насамперед людям, які обирають другий шлях.

1. Калиновський Ю.Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність: монографія / Калиновський Ю.Ю. – Х.: Право, 2008. – С. 28. **2. Цимбалюк М.М.** Онтологія правосвідомості: Теорія та реальність: монографія / Цимбалюк М.М. – К.: Атіка, 2008. – С. 163. **3. Честнов І.** Посткласична теорія права: контури нової парадигми / І. Честнов // Право України. – 2011. – № 8. – С. 113. **4. Дамірлі М.А.** Правова наука в архітектоніці цінностей правової культури / М.А. Дамірлі // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2003. – № 3. – С. 199. **5. Петражицький Л.І.** Введение в изучение права и нравственности. Основы эмоциональной психологии / Петражицкий Л.И. – СПб., 1907. – С. VII. **6. Цимбалюк М.М.** Цит. праця. – С. 27. **7. Хорни К.** Самоаналіз / Хорни К.; пер. с англ., под ред. А. Боковикова. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. – 448 с.